

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Романцової Богдані Михайлівни
«Час у європейському модерністському романі першої третини ХХ ст.»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі
спеціальності 10.01.06 – теорія літератури**

І в природничих, і в гуманітарних науках час виступає фундаментальною категорією, що описує первинну структуру світобудови та є спільним знаменником для пізнання людини і Всесвіту. Починаючи з античності, в картинах світу час відігравав настільки важливу роль, що зміна в розумінні цієї категорії приводила до зміни картини світу. Винятково інтенсивним і драматичним пізнання феномену часу було в ХХ столітті, адже домінування темпоральних стратегій в інтерпретації об'єктів пізнання, по суті, означало темпоральний поворот у науці та філософії. Такий першочерговий інтерес до темпоральності, особливо в часи А. Ейнштейна і А. Бергсона, позначився на художній літературі, яка стала сферою серйозних експериментів з часом. Запропонована модерністами матриця розуміння часу, включно з механізмами його розширення і стиснення, залежністю між ритмами часової інтервалізації та просторовістю і, на загал, з його креативним потенціалом для творення художнього світу твору, зберігає свою значущість до сьогодні.

У цьому контексті, дисертаційна робота Богдані Михайлівни Романцової, присвячена «культу часу» в модерністському романі, є актуальною в декількох аспектах: по-перше, з погляду теорії літератури, запропоновано концептуалізацію художнього часу в естетичній парадигмі модернізму і окреслено його домінантні типи; по-друге, з погляду історії літератури, зроблено спробу подати комплексне тлумачення феномену часу в європейському романі (і ширше, прозі) перших десятиліть ХХ століття, ретельно зафіксовано

«перехід від лінійного часу до складного гетерогенного часу» (стор. 18) в найбільш репрезентативних творах обраного періоду; по-третє, хоч і не наголошено міждисциплінарний характер даної розвідки, обрана авторкою дослідницька перспектива перетинає дисциплінарні кордони і на методологічному рівні скерована на інтеграцію філософських та літературознавчих уявлень про час.

Найбільша складність цієї дисертації полягає, на наш погляд, у виокремленні часу як категорії поетики художнього твору в самостійний предмет дослідження. Традиційно, в літературознавстві художній час і простір вивчаються як взаємопов'язані категорії, оскільки вони об'єктивно витворюють певну єдність (в окремих фізичних теоріях час – це четвертий вимір простору), що визначає, за М. Бахтіним, художню єдність літературного твору в його відношенні до реальної дійсності. Разом з тим, в останні десятиліття теорія художнього часу і простору інтенсивно розвивається, з'являються нові концепції функціонування часу та простору в художньому тексті, що спираються ідею відносної незалежності та розподіл на просторові та часові види мистецтва. Як бачиться, Богдана Михайлівна бере до уваги кантівське розуміння часу як «форми внутрішнього почуття» і, залучаючи погляди багатьох дослідників темпоральності, окреслює власну модель часу для модерністського роману.

Варто відзначити структурну збалансованість роботи та поставлених дослідницьких завдань: три розділи дисертації послідовно розкривають окремі філософські, культурологічні та літературознавчі концептуалізації часу (перший розділ, а також окремі підрозділи другого і третього розділів), функціонування лінійного художнього часу та перехідний тип часу в ранніх модерністських творах (розділ 2) і трансформації часових рядів у поетиці програмних творів модернізму (розділ 3).

Обґрунтування основоположної тези дисертації – «категорія часу суттєво змінилася в рамках модерністської поетики і набула невластивої їй до того гетерогенності» (стор. 199) – засноване на аналізі ключових творів провідних представників західноєвропейського літературного канону першої третини ХХ століття М. Пруста, Фр. Кафки, Дж. Джойса і В. Вулф. Работі передує вступ, написаний згідно вимог, а завершують висновки і список використаної літератури (220 позицій).

Перший розділ «Теоретичне осмислення часу» слугує стартовим майданчиком, на якому дослідниця розбудовує теоретичну модель дисертації – в ньому послідовно розглянуто час як філософську категорію та універсалю культури, за тим визначено час як категорію поетики. Свою аргументацію Б.М. Романцова розпочинає з окреслення уявлень про час упродовж основних періодів – від архаїчної доби з її «амбівалентним образом часу, втіленим у численних дихотоміях» (стор. 30) і міфологічним часом, що «став першою передумовою для формування часу як феномену культури» (стор. 32), і показує, як еволюціонували та ускладнювались концепції часу в добу античності, середньовіччя, Нового та Новітнього часу (підрозділ 1.1). Дослідниця слушно наводить погляди багатьох філософів та учених, що приєднались до полілогу про природу часу – від Аврелія Августіна, який у «Сповіді» пише про час, що існує в духовному світі людини, і до розуміння часу «як умови утворення смислу» та «як множини лакун» у концепції Жака Дерріда (стор. 40-41). Оглядовий характер підрозділу, з одного боку, окреслює масштабність проблеми часу, а з іншого, фіксація окремих положень дещо спрощує подані ідеї. На наш погляд, варто було б вибірково зосередитись на суті найважливіших для даної роботи концепцій часу. Наприклад, Богдана Михайлівна згадує, але не розкриває ідею «антропологічної темпоральності» (стор. 39-40). Ця ідея напряму стосується

модерністського роману, адже час в модерністському романі стає тривалістю, переміщеною у внутрішній простір персонажів, це час, переформатований у множинні переживання часу, які дублюються, резонують, та взаємонакладаються, таким чином, що засвідчують відмінне від класичної літератури ставлення до часу, яке можна визначити як антропологізацію часових параметрів роману. Зазначу також, що віднесені до доби Відродження Галілей, Декарт і Ньютона (стор. 33) все ж є вченими наступного історико-культурного періоду: Галілей відіграв важливу роль у становленні класичної науки Нового часу, а фундує її ньютоно-картезіанська модель світу.

Проблемам систематизації понятійного апарату художнього часу приділено увагу в другому підрозділі. Дисерантка слушно починає свою аргументацію з тези, що часопростір є «смисловим каркасом твору» (стор. 42), відтак акцентує проблеми художнього хронотопу і суб'єктивність персонажного часу (стор. 44), поняття «темпоральності» (стор. 45), визначає особливості художнього часу та його роль в наратологічних концепціях (стор. 46-48). Не достатньо чіткою і зрозумілою, як видається, є дефініція художнього часу «в широкому значенні». Б.М. Романцова пише про «протяжність подієвості в літературному творі», «конкретний соціально- побутовий час дії», про художній час як «реальний, побутовий час життя» і «час оповіді» (стор. 46). Позиція про «реальний, побутовий час життя» примушує думати про позалітературну реальність категорії часу, тим більше, що на наступній сторінці йдеться про розподіл на «час реальний» і «час художній». Цю останню думку приписано О. Потебні (у поданому посиланні мною не виявлено підтвердження цього розподілу), яка аргументується розподілом часу на «реальний (сюжетний) і художній», що пропонує А. Єсін (стор. 47). Це твердження про «реальність» часу не є переконливим: що таке

«час реальний у художньому творі», в чому його відмінність від часу художнього, чи не є сюжетний час художнім часом твору? Тим більше, далі в підрозділі мовиться про розрізнення категорій часу Мюллером, в якому виділено «час реального життя...що стає основою для оповіді» (стор. 47). Хотілося б або більшої аргументації, або більш критичної позиції по відношенню до певних тверджень.

Принципово важливою складовою першого розділу вважаємо останній підрозділ, в якому подано класифікацію форм часу М. Бахтіна, а також проаналізовано сучасні концепції художнього часу, зокрема, категорії завершеного і незавершеного, однорідного і неоднорідного часу, які регламентують поетику художнього твору на рівні індивідуального методу письменника і дають підстави проблематизувати твір у межах певного художнього напряму. Цей підрозділ, що містить міркування про час у модернізмі, безпосередньо підводить до окреслення шляхів його побутування в літературі початку ХХ століття.

У фокусі уваги в другому розділі «Лінійний хронологічний час та його функціонування у романах першої третини ХХ століття» знаходяться твори Кафки, Джойса, Вулф, які авторка вважає ранніми, та «суб'єктивна епопея» Пруста. Покладаючись на філософські концепції лінійного часу (підрозділ 2.1), дослідниця починає з аналізу романів «Америка» і «Процес» Кафки (підрозділ 2.2), висновуючи, що для першого твору «характерний лінійний реалістичний час» (стор. 75), а в другому поєднано «риси лінійного і циклічного часу» (стор. 83). Концептуально, Богдана Михайлівна відштовхується в цьому підрозділі від тверджень радянського вченого В. Дніпрова про еволюцію темпоральності письменника від конкретної до більш абстрактної (стор. 73). На наш погляд, варто було б приділити увагу розумінню часу в творчості Кафки в параметрах літератури екзистенціалізму,

як це робить, наприклад, А. Камю, розглядаючи романи письменника як абсурдистські, де автор «балансує між природним і надзвичайним, особистим і універсальним, трагічним і повсякденним, абсурдом і логікою» («Надія і абсурд у творчості Франца Кафки»). Вважаємо, що включеність часу в сутність людського буття визначає екзистенційні параметри процесуальності часу в усіх трьох романах митця.

Продовжуючи розгорнати ідею художнього лінійного часу Б.М. Романцова звертається до збірки оповідань «Дублінці» (2.3.1) і роману «Портрет митця замолоду» (2.3.2) Дж. Джойса. Стосовно оповідань цілком слушно зазначено «просторовий реалізм та історичну конкретність» і загальну лінійну структурованість оповідань у збірці (стор. 84). Можна також узагальнити, що сюжетний час в оповіданнях є лінійним. Однак висновок про «підкреслено реалістичний характер» і «лінійність часу» на всіх рівнях творів є надто однозначним. Розроблені Джойсом наративні стратегії дають дослідникам (наприклад, *Critical Companion to James Joyce*) підстави охарактеризувати оповідання збірки через поняття неоднозначності щодо причинно-наслідкового зв'язку подій, що оповідаються, включно організацію розв'язки (за допомогою розробленого Джойсом прийому епіфанії) і зміну наративних перспектив. Наприклад, у першому оповіданні «Сестри» йдеться про маленького хлопчика та його першу зустріч зі смертю в особі померлого друга-священика. На перший погляд, саме хлопчик виступає оповідачем, який відповідно до свого віку веде оповідь. Тоді як пояснити перше речення «Цього разу він був приречений: у нього стався вже третій удар», яке аж ніяк не може належати дитині? Тобто, автор у всіх зазначених аспектах значним чином трансформує наративний модус реалістичного оповідання.

Аналізуючи роман «Портрет митця замолоду» дослідниця правомірно стверджує, що час у цьому романі виховання визначається персонажем (стор.

86). Важливими також є спостереження над фігурою наратора. Зазначу, що принципово новаторським відкриттям Джойса в цьому аспекті є принцип одночасного дорослішання наратора протагоніста, тобто, умовно кажучи, вік наратора і вік протагоніста збігаються. Завершує підрозділ теза про перехідність від лінійного часу до категорії тривання (стор. 92). Її, на наш погляд, можна розвинути в зв'язку із своєрідністю цієї лінійності, оскільки вона не передбачає протяжності, характерної для класичного роману виховання: Джойс обирає окремі епізоди із процесу дорослішання, які якраз складають «портрет». Не випадково Д. Лодж характеризує назву роману «Портрет митця замолоду» як квазіметафоричну.

Позитивне враження спровалює аналіз ранніх романів В. Вулф (підрозділ 2.4), які рідко стають предметом дослідження українських літературознавців. Варто відзначити вмотивованість суджень дисертантки про «Подорож назовні» як роман становлення, в якому реалізовано лінійно-фіналістську концепцію часу (стор. 98), модифікацію роману виховання з домінуванням лінійного часу в романі «Ніч і день» (стор. 110), співвідношення лінійного і суб'єктивного часу персонажа в «Кімнаті Джейкоба» (стор. 115). У роздумах Б.М. Романцової про «Пошуки» Пруста увагу привертають твердження про «поєднання минулого і теперішнього у позачасову єдність» (стор. 117), «процес ретроспективної роботи пам'яті» (стор. 117), циклічність темпоральності (стор. 123) і висновок про подолання лінійності через мистецтво (стор. 124).

Концепція часу в романах Кафки, Джойса, Вулф і Пруста, що досліджується в третьому розділі «Трансформація категорії часу у модерністській поетиці романів першої третини ХХ століття», представлена як складна система, в якій, ця, за визначенням Форстера, «фатальніша за простір» (стор. 125) категорія представлена в множині проекцій міфологічного, циклічного, ахронного часу та часу-тривання. У своєму баченні Богдана

Михайлівна правомірно виходить з тези про те, що «художня література у своєму розвитку постійно переходить від домінування циклічної міфологічної концепції часу в художній літературі до лінійної і навпаки» (стор. 137). Тому логічною прелюдією цього основного за кількістю важливих ідей розділу дисертації є стисла характеристика та систематизація процесу реактуалізації часу в добу модернізму. Зокрема, увагу зосереджено на концепції часу М. Еліаде, який виходить із «зв’язку часу літературного твору і міфологічного циклічного часу» і розподілу часу на сакральний і профаний (стор. 133-134), а також приділяє увагу циклічній нарації (стор. 137). Наскрізним лейтмотивом розділу виступає ідея суб’єктивізації часу в модерністському романі, і тому своєрідною кульмінацією теоретичних розмислів дослідниці можна вважати звернення до концепції тривалості Бергсона в останньому дисертаційному підрозділі (3.5). Продуктивними для аналізу модерністських творів авторка закономірно вважає положення французького філософа про динамічну природу часу (стор. 175), пам’ять як основу людського існування, інтуїцію як вияв творчої природи людини (стор. 178), і додамо, як засіб пізнання часу-тривання.

У другому підрозділі (3.2) Б.М. Романцова звертається до проблематизації циклічного часу у романах і оповіданнях Ф. Кафки. Варто наголосити вмотивованість характеристик часової організації роману «Замок»: замкнутість, герметичність (стор. 149), монотонність (стор. 152) уособлюють нескінченну циклічність часу для мешканців Села, яка контрастує з позачасовістю Замку (стор. 156).

Наступний підрозділ присвячено поетиці часу в новелі «Джакомо Джойс» і романі «Улісс» Джойса. Окреслюючи часові параметри найвидатнішого модерністського роману, написаного англійською мовою, дисерантка зосереджується на одночасності кількох шарів подій «як зasadничого принципу оповіді» (стор. 161). Звичайно, абсолютно слушними є

вже добре досліджені в літературознавстві положення про «домінування міфологічного циклічного часу» (стор. 162), «заперечення історії як низки подій» (стор. 164), «долання лінійної хронології» (стор. 167). Як пише в «Поетиках Джойса» У. Еко, письменник мислив свій твір як суму всього універсуму, тотальній твір-космос, тому роман постає метафорою нової науки, ейнштейнівським всесвітом, якому відповідає складність просторово-часової ситуації, в якій, на наш погляд, усі можливі часові виміри просторово-часового континууму роману взаємопов'язані і невід'ємні. Серед іншого, значною мірою, присутній і лінійний час як на рівні загальної часової організації (в поясненнях до твору митець конкретизував послідовність часу кожного епізоду), так і на рівні сюжетного часу більшості епізодів роману, «на кожній сторінці з абсолютним реалізмом», якщо знову звернутись до Еко. Це варто було б відзначити у роботі. Узагальнюючи, стверджуватиму, що «Улісс» можна було б зробити єдиним об'єктом дослідження для всіх теоретичних положень дисертації про типи часу в модернізмі.

Звертаючись до «Mісіс Деловей» В. Вулф у четвертому підрозділі роботи, Б.М. Романцова виходить з визнання найбільшої послідовності концепції часу в цьому зразковому прикладі роману потоку свідомості (зауважу, що робоча назва роману – «Години», «The Hours»). Проаналізувавши твір з цього кута зору, зроблено висновок про «функціонування циклічності одразу на кількох рівнях – і фізично вимірюваного, і внутрішнього часу» (стор. 170-171). Як стверджує дослідниця, «час у романах В. Вулф завжди обмежений невеликим проміжком» (стор. 170). Звичайно, з цим твердженням не можна погодитись, якщо згадати, наприклад, роман «Орландо», в якому час життя центрального персонажа Орландо триває три з половиною століття. У зв'язку із такою часовою організацією твору, разом із сюжетом про перевтілення героя в

жінку, роман «Орландо» можна визначити як роман-гру, що дає підстави стверджувати, що В. Вулф, як, зрештою, і Дж. Джойс виходить за межі модерністської поетики і передбачає деякі суттєві новації постмодернізму.

В останньому підрозділі зацікавлює, передусім, аналіз часу, за Бергсоном, тривалості в романі «На Сваннову сторону» з циклу «У пошуках втраченого часу». Аналіз цього твору побудований на твердженнях загального порядку, відповідні посилання зроблено на авторитетних дослідників, зокрема, Дельоза, Мамардашвілі, Подорогу, які, в основному, також мають загальний характер і не дають уявлення про суть фундаментальних концептуалізацій Прустового часу. Один з акцентів підрозділу зроблено на пам'яті як важливому проблемному комплексі в часовій організації твору (183). Однак узагальнюючий характер тверджень не дає уявлення про види та функції пам'яті, зокрема, про механізми інтуїтивної або «випадкової» пам'яті в творі. Тому поставлю питання: якою є модель часу в першій частині «Комбрे» роману «На Сваннову сторону»?

Висновки до дисертаційної роботи концептуально підсумовують увесь процес дослідження, в них є те, що дає підстави відзначити відкритий характер дисертаційного проекту Б.М. Романцової. Ось ця «нонфінальність» у вивченні часу, про яку пишуть практично всі дослідники, накреслює проблемні поля, дискусія навколо яких слугуватиме, на наш погляд, поглибленню уявлень про художній час.

Отже, дискусійні моменти.

По-перше, об'єкт дослідження. Дисерантка обирає твори найвідоміших і найвпливовіших представників модернізму, твори найвищої художньої складності. Лише для їхнього прочитання потрібні роки, передусім, йдеться про епічний цикл романів М. Пруста «У пошуках втраченого часу», що складається із семи окремих творів, які є повноцінними романами потоку свідомості (хоча в авторській

інтерпретації їх подано як частини роману), і «Улісс» Дж. Джойса. Тому, на наш погляд, у дисертаційній роботі варто було б зосерeditись на меншій кількості творів, (наприклад, першій частині прустівського роману «На Сваннову сторону», або навіть, на його першому розділі), аби поглибити текстуальний аналіз часу і зняти загальне враження оглядовості. Відповідно, більше уваги було б приділено найважомішим філософським та літературознавчим концепціям часу в творчості обраних письменників.

По-друге, понятійний апарат дисертації. Б.М. Романцова оперує поняттями «модерністський художній час» та «реалістичний час», які, очевидно, на її думку, передбачають єдину модель художнього часу для модернізму та реалізму. Однак чи існує така єдина модель, адже, скажімо, домінантність лінійного часу не робить твір реалістичним? Приміром, до модернізму відносять багатьох письменників, чия поетика (включно часові параметри) тяжіє до поетики реалізму, наприклад, Джеймса, Конрада, Форстера, Гемінгвея. Отож, висновок про «реалізм» Кафки і Джойса – в роботі названо роман «Америка» реалістичним, так само й оповідання зі збірки «Дублінці» (стор. 194) – викликає питання про розуміння сутності понять «модернізм» і «реалізм». Вважаю, що естетичні погляди письменників, творчість яких досліджувала Богдана Михайлівна, з перших творів були відмінними від естетичних принципів реалізму. Не зрозумілими є також поняття «пізній реалізм» (стор. 71) та «пізньorealістичний» (стор. 194), адже реалізм у ХХ столітті залишається одним з провідних літературних напрямів: чи йдеться про реалізм кінця XIX століття? Узагальнюючи, зазначу, що літературознавчий понятійний апарат, його визначення, в тому числі, врахування уявлень, які відпрацьовуються у світовому літературознавстві, є актуальною проблемою для сучасної української науки про літературу.

Автореферат повністю відображає зміст дисертації, а результати дослідження представлені в достатній кількості статей, надрукованих у вітчизняних та зарубіжних фахових виданнях.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що дисертаційна робота Б.М. Романцової містить науковий потенціал для подальшої аналітики часу та його парадоксів у художній літературі, а також для впорядкування і розбудови міждисциплінарної платформи у вивчені літературної темпоральності різних періодів. Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМ України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її авторка Богдана Михайлівна Романцова заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури.

Доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри світової літератури
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Підпис О.Т. Бандровської підтверджую
Вчений секретар ЛНУ імені Івана Франка

дод. Грабовецька О.С.